

ƏRƏB YAZISI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yazının yaranması insan şüurunun inkişafının ən bariz nümunələrindən hesab edilir. Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr qrupudur. O həmçinin insanlar üçün ən böyük kəşflərdən biridir. Yaranmasının çox qədim tarixi var. Bəşəriyyətin ilk dövründə ünsiyyət yalnız şifahi formada olub, yazı nümunələrinin isə 7000 ilə yaxın tarixi var [5]. Ərəb yazısı geniş istifadə olunan yazılardandır. Buna görə də dilçilərin, tarixçilərin, xəttatların böyük marağına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq onun izahlı qaydaları ilə bağlı kitablar və tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır. Bu əsərlərin çoxluğuna, ölçü və material cəhətdən, eyni zamanda müasirlik və qədimlik baxımından fərqlərinə baxmayaraq, hələ də ərəb kitabxanalarında yazı qaydalarından bəhs edən yeni kitablara ehtiyac vardır. Yazılı qaydalarla yanaşı ərəb yazısının mənşəyindən bəhs edən və inkişaf yollarını göstərən, şriflərin növlərini və formalarını aydınlaşdıran kitablara ehtiyac vardır. Həmin kitablar ki, bu kitabları tədqiqatçı oxuyarkən yazı məsələlərinə dair hər bir suala orada cavab tapa bilsin.

Ərəb yazı qaydaları ilə məşğul olan şəxs bir sıra hallarda çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinliklər, qaydaların müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Bu qaydalarla əlaqədar alimlərin mövqeyi fərqlidir. Sözsüz ki, bu fərqlilik həm də onların yaşadığı dövrün zaman dəyişkənliyi ilə əlaqədardır. Məsələn, əvvəlki dövrün bir sıra ərəb dilçiliyinin nümayəndələri, əsasən qaydaları, sözləri bildikləri klassik formalar əsasında yazıb tətbiq etməyə yönəlik insanlar idilər. Xüsusi ilə də Qurani-kərimin qeydə alınması zamanı bir sıra sabit qaydalar mövcud idi ki, onlar dəyişilməz idi hər bir dövr üçün. Bir sıra qrammatiklər məhz Quran əsasında yazı qaydalarının davam etdirilməsi fikrini irəli sürürdülər. Başqa bir qrup alimlər isə ərəb morfologiyası və sintaksisinin qiya qaydaları əsasında yazının qeydə alınmasının tərəfdarı idilər.

Son dövr alimləri isə məhz tələffüzə əsaslanaraq yazı qaydalarının tərtibatı prinsipindən çıxış edirdilər. Ərəb yazısının asanlaşdırılması istiqamətində şərtlərin müəyyənəşdirilməsində yuxarıda qeyd olunan fərqliliklər müşahidə olunmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq tədqiqatçı aydın bir xətt [yazı] prinsipini əsas tutmalıdır. Yəni, istər klassik qaydalar əsasında, istərsə də müasir yazı qaydalarını üstün tutaraq yazılmasına baxmayaraq, xəttin [yazının] aydın olması və konkret bir prinsipə əsaslanması başlıca şərtidir. Bu, mövzuları oxucuya təqdim etmə bacarığının əsas sütunudur. Bu prinsiplərə əməl olunaraq qeydə alınan yazı oxucunun zəhnini qarışdırmamağa yönəlikdir. Yazı qaydalarının inkişaf etdirilməsi bir şəxsin iqtidarında olan məsələ deyil. Çünki ərəb orfoqrafiya qaydaları, nəsilən-nəsilə ötürülmüş qaydaları özündə ehtiva edir ki, hansı ki yüzillikləri öz arxasında qoymuşdur. Dilin inkişafı yolunda eyni zamanda dil institutlarının, nitqin, mədəniyyətin, təfəkkürün bu istiqamətdə inkişafı ilə məşğul olan orqanlarının xidmətləri böyükdür. Bu analitik mərkəzlərin gəldiyi nəticələr, qeyd olunan mövzuların müəyyənəşdirilməsində və təşəbbüslərin irəli sürülməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ərəb yazısının tarixindən söhbət açan tədqiqat və kitablarda çox vaxt Müshəf (Qədim Quran yazısı) yazı üsulunun nəzərdən qaçırılması faktı müşahidə olunur. Əsasən qədim dövrdən sonrakı yazı üsulu əsas götürülür [4, s. 5-8].

Qurani-kərimin yazıya alınması və onun müshəf şəklinə salınması elə bir dövrə təsadüf etmişdir ki, həmin vaxtda ərəb yazısı hərəkəsiz və nöqtəsiz idi. Lakin biz o yazı üsulundan danışırıq ki, sonrakı dövrdə artıq həm səsə, həm də hərəkəyə malikdir. Çünki ərəb xəttinin hərəkəsiz və nöqtəsiz olduğu bir dövrü keçdiyini tədqiqatlar artıq sübut etmişdir. Bu haqda çoxlu dəlillər gətirilmiş, bu məsələni tamami ilə dəqiqləşdirmiş və sözügedən faktı təsdiqləmək üçün bu gün əlimizdə Qurani-kərimin həmin dövrdə yazıya alınmış nüsxələri mövcuddur [3, s. 49].

Quran yazısının metodu dedikdə, əslində Qurani-kərimdə işlənən kəlimələrin yazılma tərzinə nəzərdə tutulur. Qurani-kərim islam dininin nazil olunması ilə birlikdə çox böyük dəyişikliklər yaratmışdır və nəticədə yazı dar çərçivədən çıxaraq daha böyük istifadə səviyyəsinə ucalmışdır. Quran yazısının əlamətlərinin ərəb yazısına daxil edilməsi məsələsinə nəzər salsaq, qeyd edilməlidir ki, həmin əlamətlərin bir qismi “nuqtatul irab”, digər qismi isə, bir şəkildə olub bir neçə səsi bildirən hərfləri bir-birindən fərqləndirən “nuqtatul icəm” adlandırılmışdır.

Nuqtatul-irab haqqında əksər alimlərin fikri budur ki, onlar islamın zühurundan sonra ixtira edilmişdir. “Nuqtatul-icəm”ə gəldikdə, islamdan əvvəlki yazı nümunələrində onlara təsadüf edilməməsinə baxmayaraq, bəzi əvvəlki alimlər onların çox qədim olduğunu, hətta ərəb yazısının özü ilə birlikdə yarandığını iddia edirlər. Digər əksər dilçilər isə həmin nöqtələmə işini sonradan yaranmış hesab edir, onun hicrətin ilk əsrlərində kəşf edildiyini qeyd edir və bildirirlər ki, nöqtələr islamın zühurundan sonra ixtira edilərək hərflərə əlavə edilmişdir. Həmin alimlərin fikri bundan ibarətdir ki, islamdan əvvəlki yazı nümunələrinin heç birində bu nöqtələrə rast gəlinmədiyindən nöqtələr və digər əlavə işarələri cahiliyyət dövrünə və islamdan əvvəlki dövrlərə aid etmək olmaz.

Beləliklə, Qurandan sonra yaranmış elm intibahının inkişafında daha çox və intensiv şəkildə istifadə olunan Quran yazısı əsas mənbə rolunu oynamışdır.

Ərəb yazısının formalaşmasının əsasını ortaya qoyan Qurani-kərimlə yazını əlaqələndirmədən, yazı ilə tələffüz arasındakı sintezin mahiyyətini dərk etmək mümkünsüzdür. Buna misal olaraq, ərəb yazısında bu gün istifadə etdiyimiz hərəkələrin yaranma tarixini və yaxud bir sıra sözlərin tələffüz qaydasının müəyyənəşdirilməsini qeyd edə bilərik. Çünki, Qurani – kərimin inkişaf tarixini təhlil etmədən bu kimi məsələləri tam mənası ilə dərk etmək mümkün olmur və bir qədər naqis görünür bu məsələ. Bu o demək deyil ki, bu tədqiqat işi Qurani-kərim yazısının tədqiqi ilə bütünlüklə bağlıdır. Sadəcə təqdim edilən bu müasir metodun, yəni danışığıyla yazı arasındakı sintezin müəyyən məqamlarının dərk olunmasında Qurani-

¹¹⁸ BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının magistrantı, Zeynalova.es96@gmail.com

kərimə müraciət olunmuşdur. Eyni zamanda, Qurani-kərimə müraciət olunmasındakı əsas məqsəd, əslində, ərəb yazısında formalaşmış müasir reallığın tarixi köklərini araşdırmaq olmuşdur [4, s. 12].

Ən qədim dövrlərdən günümüze qədər bir çox əsaslı tədqiqatları ortaya qoya bilmək üçün Quran mənbə olaraq öz aktuallığını hər zaman qoruyub saxlamışdır. Belə ki, günümüzdə qiraət sisteminin tədqiqi, fərqləri, təhlili və şərh üçün Quran yazısının fonetik – qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Xüsusən də, AH və NV qiraət sistemləri arasındakı fərqləri təhlil edib ortaya qoymaq üçün Quran yazısı leksik – qrammatik yöndən tədqiq və şərh olunmuşdur [1, s. 11].

Yazı elmi və onun əhəmiyyəti. Yazı elmini araşdıran tədqiqatçıları bu sual düşündürə bilər: “Elm sözünün yazı ilə bağlı olan mövzula aid edilməsi nə dərəcədə doğrudur?”. Əgər elm sözü bir varlığın bir araya gətirdiyi hərtərəfli məsələ və prinsiplər qrupuna aiddirsə, o zaman terminin ifadəsi düzgündür. Çünki yazı elminin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olması şübhəsizdir. Belə ki, yazı ilə bağlı tədqiqatlar 2 yerə bölünür: 1) Hərflərin formalarının şəkilləndirilməsi və onları ahəngdar şəkildə, zövqə oxşayan tərzdə ifadə etməklə məşğul olan estetik [gözəllik] tədqiqat. Bu hissəyə ərəb yazı xətləri olan – Kufi, Nəsx, Nəstəliq, şikəstə, süls, divani, tuğra, reyhani və s kimi növləri aid etmək olar. 2) Yazı işarəsi ilə şifahi səs arasındakı əlaqənin öyrənilməsi ilə məşğul olan linqvistik tədqiqat. Bu tədqiqat növü danışığın yazı ilə nə dərəcədə uyğunluğunun olması, eyni zamanda onlar arasındakı fərqləri müəyyən etməklə məşğul olur. Bu uyğunluq dərəcəsinin nə qədər olması, yazının sərhədlərini də müəyyənləşdirir.

“Yazı elmi “ adlanan məfhumun dərk edilməsi üçün bir neçə istilahlər müəyyənləşdirilmişdir. Yazı, heca, xətt, rəsm, imla buna misal ola bilər.

Bu istilahların yaranmasının qədimliyinə görə bölgü aparsaq, bunlardan ən qədim olanı - "كتب" istilahıdır. Beləliklə o, "كتاب" (yazmaq) feilinin mədəridir və bilavasitə yazı ilə bağlıdır [4, s. 11-12]. Professor Nəsrulla Məmmədov da “Qurani-kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri” kitabını yazarkən daha çox "رسم قران" istilahı ilə bağlı olan mənbələrə istinad etmişdir. Çünki sokral mətnlərə bağlı daha çox "رسم" istilahı işlənir. Nəsrulla müəllim yazdığı kitabı şərh edərkən, heç yerdə (كتابة مصحف) və yaxud (خط مصحف) adı altında bu haqda məlumatlara rast gəlmədiyini qeyd etmişdir. Onun tədqiqatına əsasən, ərəb dilinin yazısına aid olan mətnlərdə daha çox "رسم" istilahı işlədilir. "رسم" dedikdə burada yazının kağıza köçürülməsi nəzərdə tutulur. Buna bəzən "رسم الخط" da deyildiyini Nəsrulla müəllim fikirlərinə əlavə etmişdir. Ehtimal olunur ki, "كتابة" məfhumu hicrətin 1-ci əsrində, artıq ərəb dilinin təsbiti intişar tapdığı zamanda, xüsusi şəkildə istifadə olunub.

“Heca” və “xətt” istilahlara gəlincə isə, ola bilər ki, onlar da yazı qaydalarının qeyd olunduğu ilkin əsərlərdə meydana çıxmışdır. “Rəsm” istilahına gəldikdə, o nisbətən sonrakı dövrlərdə meydana gəlmişdir. Belə ki, dil lüğətlərinin heç biri “rəsm” istilahının “xətt” ilə əlaqəli olmasını qeyd etmirlər. “Rəsm”-in əsas mənası “iz”dir. Hər bir şeyin rəsmi – onun izidir. Ərəb dili alimləri tərəfindən “rəsm” istilahı yazı ilə əlaqədar olaraq daha geniş istifadə olunur.

“İmla” istilahının yazı ilə əlaqəsinə gəldikdə, o yazıdan əlavə bir şey deyildir. Onun (“İmla” istilahının) yazı qaydaları ilə işlənməsinə gəldikdə, o, nisbətən sonrakı dövrlərə aiddir [4.s12-13].

Ərəb yazısının mənşəyi. Günümüzdə istifadə etdiyimiz ərəb yazısının mənşəyi haqqında danışmaq, bəzi alimlərə görə, “Müsnəd “kimi tanınan cənub ərəb qrafikası haqqında danışmaqla üst-üstə düşür. Buna görə də, oxucuya təqdim etməzdən əvvəl “Müsnəd “kəliməsi haqqında aydınlaşdırıcı izahlar vermək daha faydalıdır. “Müsnəd “kəliməsinin mənası qədim tarixçilər və dilçilər üçün aydın idi. İbn Mənzur demişdir: “Müsnəd, Himyarın bizimkilərdən fərqli bir növüdür. Onlar onu öz dövrlərində yazırdılar”. İbn Xəldun deyir ki: “Əl-Müsnəd, Himyarın və qədim Yəmən xalqının yazısıdır. Sonrakı Mudar ərəblərin yazılarına aiddir”. Bəzi tarixçilər Müsnədin İslamdan əvvəl istifadədən çıxdığını qeyd etmişlər. Bu, müasir alimlər tərəfindən təsdiqlənmişdir. Bu yazı növü ilə bağlı bir çox deyimlər mövcuddur. Həmçinin onun nə üçün məhz “Müsnəd “ adlandırılması ilə bağlı da müxtəlif deyimlər mövcuddur.

“Müsnəd “qədim qələmlərdən biridir. İndiyə qədər Ərəbistan yarımadasında məlum olan ən qədim nümunədir. Görünür o, islamdan əvvəl bütün Ərəbistan yarımadasında tanınıb və bəlkə də əvvəllər ərəblərin ümumi qələmi olub. Bəzi hədis alimləri onu “ilk ərəb qələmi” adlandırırlar [4, s. 31-32].

Musnəd yazısı və digər Cənubi Ərəbistan yazıları Sinay xətt qrupuna daxil idi. Görünüş etibarilə müsnəd yazısı ərəb yazısından daha çox yəhudi yazısını xatırladır. Himyərlərin dili və musnəd yazısı təxminən X əsrə qədər mövcud olmuş, sonra Şimal ərəblərinin dili və yazısı onu üstələyib aradan çıxarmışdır [2].

Müsnəd aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Müsnəd əlifbası ərəb əlifbası kimi ilkin olaraq 29 hərfdən ibarətdir. “Sin” və “şin” arasında əlavə bir hərfle oxunur.
2. Müsnəd sait və onun əlamətlərindən məhrumdur.
3. Müsnəd hərfləri ayrıca yazılır və bir söz digərindən şaquli xətlə ayrılır. Şimal müsnəd yazılarında ayırıcıya nadir hallarda rast gəlinir.
4. Müsnəd yazısı sağdan başlayıb solda bitir.
5. Vurğulanan hərf adətən iki dəfə yazılır [4, s. 30-33].

Qədim ərəb mənbələrində ümumilikdə yazının, xüsusən də ərəb qrafikasının üstünlüyü ilə bağlı kəlam və rəvayətlər yer alır. Lakin bu məsələ ilə bağlı rəvayətlər çox və İbn Farisin də dediyi kimi müxtəlifdir.

Ərəbşünas alim, Gənim Qəduri bir çox müasir alimlərdən fərqli olaraq hesab edir ki, yazı bəzi indikativ əlamətlərdən xali deyil. Bir sıra müasir alimlər və tədqiqatçılar Müsnədin ərəb yazısının mənşəyi olduğu fikrini qəbul etmişlər.

Qədim yazıların tədqiqi genişləndikdən sonra, tədqiqatçıların əksəriyyəti onun nəbatı yazısına əsaslanan ərəb yazısından və mənşəcə aramey dilindən gəlidi nəzəriyyəsini qəbul etdilər. Semit əlifbaları sahəsini araşdıran tədqiqatçılar belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, bizim indi istifadə etdiyimiz ərəb əlifbası qədim ərəblər tərəfindən Nəbatilər tərəfindən

uyğunlaşdırılmış aramey əlifbasıdır və onun orijinal ərəb əlifbası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, müsnaiddir. Professor Əhməd Hüseyn Şərafəddinə görə, bu hökm son dərəcə ədalətsiz və özbaşındır. Nəbatı yazısı ilə bizim yazımız arasında əlaqə olduğu üçün, o, müsnaədi inkişaf etdirmiş və ona hərfələri birləşdirmək xüsusiyyətini gətirmişdir [4, s. 35].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qaradağlı V. Quran qiraətlərinin fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri (Həfs ilə Vərs qiraətləri əsasında). Bakı – 2023, 62 s.
2. Qasımova A. Ərəb yazısı və xəttatlıq sənəti // 525- ci qəzet, -2018. -8 dekabr. – s. 18-19
3. Məmmədov N. Qurani-kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2004, 200 səh.
4. علم كتابة العربية، غنم فوزى الحمد، تكريب ٣٠ /محرم الحرام/ ١٤١٦ هـ، ١٠/٧/١٩٩١ م.
5. <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/8636-xettatliq-zovqlerin-incesi-yazilarin-incisi>

Açar sözlər: yazı elmi, ərəb orfoqrafiyası, istilahlər, Qurani-kərim, Müsnəd yazısı

Ключевые слова: наука о письме, арабская орфография, термины, Священный Коран, письменность Муснад.

Key words: science of writing, Arabic orthography, terms, Holy Quran, Musnad writing

Xülasə

Yazı insanların həyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki o, sivilizasiyanın adı və elmə aparan yoldur. Yazı dilin səslərini təmsil etmək üçün istifadə olunan simvollar sistemidir. Əsrlər boyu davam edən inkişaf yolu keçmişdir və hələ də inkişaf etməkdədir. Həmçinin yazı nitqin dəqiq təmsil edilməsini təmin edir. Yazıda olan hər hansı orfoqrafik səhv sözün yanlış anlaşılmasına gətirib çıxara bilər. Bu məqalədə ərəb yazı tarixindən bəhs edən tədqiqatlar arasındakı fərqlilik prinsipləri, eyni zamanda ərəb yazısının tarixindən, mənşəyindən söhbət açan kitablarla bağlı çatışmazlıqlar və oxucu bu tədqiqatları oxuyarkən üzləşdiyi çətinliklərdən bəhs olunur. “Müşəf” adlanan qədim Quran yazı üslubunun xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və qədim dövrdən sonrakı yazı üslubunun istifadə dairəsi haqqında qeyd olunmuşdur. “Elm” sözünün yazı ilə bağlılığının nə dərəcədə doğru olması və yazı elminin əhəmiyyətindən danışılır. Daha sonra ərəb yazısının mənşəyi haqqında alimlər arasındakı fikir ayrılıqları təhlil olunmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, ərəb yazısının mənşəyi haqqında danışmaq, bəzi alimlərə görə, “Müsnəd” kimi tanınan cənub ərəb qrafikası haqqında danışmaqla üst-üstə düşdüyü üçün, oxucuya təqdim etməzdən əvvəl “Müsnəd” kəliməsi haqqında aydınlaşdırıcı izahlar vermək daha faydalıdır.

Резюме

Арабская письменность является одной из широко используемых письменностей. Поэтому оно вызвало большой интерес лингвистов, историков и каллиграфов. В результате появились книги и исследования, посвященные его пояснительным правилам. Несмотря на большое количество этих произведений, их различия по размеру и материалу, а также по современности и древности, все еще существует потребность в новых книгах, посвященных правилам письма в арабских библиотеках. Помимо письменных правил, необходимы книги, рассказывающие о зарождении арабской письменности и показывающие пути ее развития, уточняющие виды и формы шрифтов. Те книги, в которых исследователь может найти ответы на все вопросы по вопросам письма, читая эти книги.

В статье показано, что, поскольку разговор о происхождении арабской письменности, по мнению некоторых ученых, совпадает с разговором о южно-арабской письменности, известной как «Муснад», полезнее уточнить слово «Муснад», прежде чем знакомить его с читателем.

Summary

Arabic script is one of the widely used scripts. Therefore, it has caused the great interest of linguists, historians, and calligraphers. As a result, books and research works related to its explanatory rules have appeared. Despite the large number of these works, their differences in terms of size and material, as well as in terms of modernity and antiquity, there is still a need for new books dealing with writing rules in Arabic libraries. In addition to written rules, there is a need for books that talk about the origin of Arabic writing and show the ways of its development, and clarify the types and forms of fonts. Those books that the researcher can find answers to every question about writing issues while reading these books. The article shows that since talking about the origin of the Arabic script, according to some scholars, coincides with talking about the Southern Arabic script known as “Musnad”, it is more useful to clarify the word “Musnad” before introducing it to the reader.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva